

FILOLOGIYA PHILOLOGY ФИЛОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/47-49

Zəminə Xosrov qızı Gülüstani

Mingəçevir Dövlət Universiteti

gulustani64@mail.ru

BAYAT VƏ DƏMİRÇİ ETNOTOPONİMLƏRİNİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: *etnotoponim, Güney Azərbaycan, Türk mənşəli, toponim, Bayat, Dəmirçi*

Keywords: *ethnotoponyms, South Azerbaijan, Turkish origin, toponymy, Bayat, Demirchi*

Ключевые слова: *этнотопоним, Южный Азербайджан, тюркское происхождение, топоним, Баят, Демирчи*

Giriş

Etnonim və etnotoponimlər hər bir xalqın, o cümlədən də həmin xalqa aid xüsusi ad sisteminin öyrənilməsində müstəsna rol oynayır. E.Murzayev yazır ki, etnoslar və onların əsasında formalaşan toponimlərin həm yaşı qədim olur, həm də onlar assimilyasiyaya məruz qalsalar da, haradasa öz izlərini saxlayırlar. (Э.Мурзаев, 1984: 48-49).

Bu mənada Cənubi Azərbaycanın etnotoponimlərinin sistemli, elmi şəkildə öyrənilməsi həm o zonada türklərin əzəldən yerli etnos-xalq olduğunu və onların tarix səhnəsində oynadıqları rolu əyani şəkildə göstərmək üçün olduqca önəmlidir. Həm də Cənubi Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin hansını araşdırırsansa, təxminən etnonim mənşəli olduğunun şahidi olursan. Bunun özü də göstərir ki, oradakı etnotoponimlərin araşdırılması maraqlı elmi nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda onun da şahidi oluruq ki, həmin ərazidə qeydə alınan etnotoponimlərin demək olar ki, əksəriyyətinin maraqlı areal xüsusiyyətləri də vardır ki, bu da onların tədqiq olunmasının əhəmiyyətini və vacibliyini bir daha göz önündə canlandırır.

Cənubi Azərbaycan ərazisində saysız-hesabsız türk mənşəli toponimlər vardır ki, etnonim mənşəlidir və onlardan elələri də vardır ki, maraqlı areal xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Onlardan biri də Bayat etnotoponimidir. Bayat etnotoponimi digər etnotoponimlərdən birinci növbədə areal kəmiyyəti baxımdan seçilir. (В.И.Савина, 1980: 140-148).

V.İ.Savina Cənubi Azərbaycan ərazisində Bayat etnotoponimi ilə bağlı Zəncan, Leristan, Mərkəzi İran, Azərbaycan bölgələrində Bayat, Bayatlar, Bayatlı, Bayatan, Qızıltəpə Bayat, Bayatansüxtə və s. etnotoponimlərin adını qeyd etməklə onların türk mənşəli olmasını da əsaslandırır.

M.Keyhan V.İ.Savinaya əsaslanaraq məlumat verir ki, Bayatlar Fars əyalətində geniş yayılmış və zaman-zaman məskunlaşmışdır. Şiraz şəhəri və ətraf rayonlarda yerləşmiş Qaşqay tayfasının da iki tirəsindən birinin adı Bayat olmuşdur. O cümlədən 150 ailəlik Bayat məstəli və Bayat şahverdili nəsilələrinin də adını göstərmək olur.

İ.Şopen də öz araşdırmasında Şiraz ətrafındakı rayonlarda yaşayan bayatların aparıcı tayfalardan olduğunu vurğulamaqla onların türk mənşəli olduğunu və digər türk olmayan irandilli tayfalara qaynayıb-qarışdıqlarını göstərir, (И.Шопен, 1866: 238).

Bayatlar digər tayfa və etnoslar kimi, xalqımızın etnogenezində mühüm rola malikdir. Bu tayfa da digər etnoslar kimi, orta və yaxın şərq ölkələrinə, xüsusilə də Azərbaycanda şərqdən qərbə, şimaldan cənuba və əksinə köçürülmə siyasətindən və bəzən də köçmə siyasətindən kənarda qalmamış, Suriya, Livan, İrak ərazilərinə və başqa yerlərə getmişlər. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Bayatlar Əmir Teymurun şərqə yürüşü zamanı onların əksəriyyəti yenidən Cənubi Azərbaycan ərazisinə qaytarılmış, bir hissəsi Xorasan, böyük bir hissəsi isə Həmədan və Tehran arasında yerləşdirilmişdir. İndinin özündə də Cənubi Azərbaycan ərazisində Bayatların böyük bir hissəsi məhz Həmədanla Tehran arasında yaşayırlar.

O.Əfəndiyev qeyd edir ki, Bayatların Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində xüsusi rolu olmuşdur. (Azərbaycan tarixi, 1999: 136; B.Əbdülqazi, 2002: 38; Q.Qeybullayev, 1991: 67; İ.Cəfərsöylü, 2010: 34)

Cənubi Azərbaycan ərazisində Təbriz yaxınlığında, Aşağı Bayat, Yuxarı Bayat, Zəncanda Qızıltəpə Bayat, Urmiyada Bayatlar, Miyanada Bayatlı, Bayatlar, Makuda Atəş Bayat və s., etnotoponimlər bayatların qalıqlarıdır.

Mənbələrdə Dərbənd şəhərinin qapılarından birinin adı da Bayat qapısı olduğu göstərilmişdir. (Q.Məşədiyev, 1995: 48; M.Vəlili, 1993: 31)

Məşhur türkmən onomatoloqu S.Ataniyazov bayat tayfasını orta əsrlər oğuz türkmənlərinin ən böyük tayfa birliklərindən biri hesab etməklə bayatın türk dilində “varlı” “əsizlədə” mənasında olduğunu və onların Əfqanıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Azərbaycan, İran, Türkiyə, İraq və Suriya ərazisində yaşadıklarını əsaslandırır (M.Vəlili, 1993: 54).

T.Əhmədov, E.Əhmədov, A.Bayramov, T.Şükürova və başqaları da Bayat etnonimi və onun əsasında formalaşan etnotoponimlərdən danışarkən onun türk mənşəli olmasının və əsasən səfəvilər dövründə Şimali Azərbaycan ərazisinə cənubdan köçürüldüklərini qeyd edirlər (T.Əhmədov, 1988: 31,4,48; A.Bayramov, 2008: 131).

H.Mirzəyeva, İ.Bayramova və N.Əsgərov da araşdırmalardan da, o fikri müdafiə edirlər ki, Bayat etnonimi və onun əsasında formalaşmış yer-yurd adları eyni adlı tayfanın, etnosun adını əks etdirir və onlar zaman-zaman digər türk-oğuz və qıpçaq tayfaları ilə qaynayıb-qarışmışlar (İ.Bayramov, 2008: 41,9,61; H.Mirzəyev, 1997: 57).

Q.Qeybullayev və N.Əsgərov tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirmişlər ki, Bayat tayfası Azərbaycan türklərinin etnogenezinə elə daxil olmuşdur ki, onunla bağlı Bayatı-Şiraz, Bayatı-Əcəm, Bayatı-Qaçar, Bayatı-İsfahan, Çoban-Bayatı və s. nümunələr folklorumuzda əbədi olaraq yaşayacaqlar. “Bayatı” janrının da bir folklor janrı kimi, Bayat tayfasının adı ilə bağlı olduğu sübut olunmuşdur. Bayatı çağırmaq, “bayatı demək” ifadələrində də Bayat tayfası ilə bağlı bir çox cəhətlər vardır (Q.Qeybullayev, 1991: 86-87).

İ.Cəfərsöylü türk dillərində teonim və etnonimlərdən danışarkən qeyd edir ki, Bayat etnonimi teonim mənşəlidir. O, Byat etnoniminin teonim mənşəli olduğunu sübut etmək üçün Y.Balasaqunlu, B.Ögəl, F.Sümər, F.Rəşidəddin və digər mənbələrə istinad etməklə hesab edir ki, həmin etnonim qədim türklərin inancları ilə bağlıdır (İ.Cəfərsöylü, 2010: 46-48).

İ.Cəfərsöylünün ümumi qənaəti belədir ki, bir çox etnonim kimi türk mənşəli etnonim hesab olunan Bayat da, ən qədim dövrlərdə teonim olmuş, sonra etnonim, oradan da etnotoponimə keçmişdir. Bu mülahizə bizə elə gəlir ki, daha doğru və ağılabatandır.

Dəmirçi etnotoponimi. Cənubi Azərbaycan ərazisində maraqlı və kifayət qədər geniş areala malik etnotoponimlərdən biri də Dəmirçidir. T.İbrahimov yazır ki, Meşginin köçəri Şahsevənli tayfalarının içərisində ən böyük tayfalardan biri də Dəmirçidir (T.İbrahimov, 1988: 34). Ərdəbil nahiyəsində Dəmirçi, Dəmirçi xarabası, Aşağı və yuxarı Dəmirçi, Dəmirçili kəndləri, Miyandab və Xocadeh vilayətində Dəmirçi oykonimləri qeydə alınmışdır. Şimali Azərbaycan ərazisində də Qarabağ, Gəncəbasar, Qərbi Azərbaycan, Şirvan Məridə də xeyli Dəmirçi etnonimi ilə bağlı toponimlər vardır. Qubadlıda Dəmirçilər, Tərtər rayonunda Dəmirçilər, Bərdə, Qazax, Kəlbəcər rayonlarında Qaradəmirçi, Dəmirçidam, Birinci və İkinci Dəmirçi, Bəydəmirçi və s., xüsusi adları göstərmək olar ki, onların hamısı Dəmirçi etnonim ilə bağlıdır.

A.Axundov yazır: “İstər Dəmirçi,istərsə də Dəmirçilər toponimləri ehtimal ki, türkdilli Dəmirçilər tayfasının adından yaranmışdır. XIII əsr tarixçisi Şahabəddin Nəsrî onların Çingiz xanın nəslindən olduğunu göstərmişdir.” XIX əsrdə yaşamış M.M.Xəzaniyə görə, onlar Azərbaycanın Qarabağ xanlığının ilk xanı olan Pənahəli xan Cavanşirin dövründə gəlmişlər (A.Axundov, 1983: 42).

M.Vəliyev, İ.Bayramov, P.Musayev, F.Xalıqov, Q.Məşədiyev, N.Əsgərov və başqaları da Dəmirçi və Dəmirçilər toponiminin etnotoponim olduğunu göstərirlər. Ancaq, S.Mollazadə isə Azərbaycanın Şimal qrupu toponimlərindən söhbət açarkən Qəbələ rayonunda qeydə alınan Dəmirçi oykonimini “dəmirçi olan yer” mənasında izah edir (S.Mollazadə, 1979: 75).

Nəticə

Sonralar Azərbaycan toponimiyasında və etnonimlərlə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, demək olar ki, dəmirçi, dəmirli və onlarla bağlı formalaşmış yer-yurd adlarının hamısı etnonim mənşəlidir. Bunu sübut edən faktlardan biri də Dəmirçi xüsusi adının areal xüsusiyyətidir. Belə ki, İran, Suriya, İrak, Əfqanıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Başqırdistan, Qərbi Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan ərazisində Dəmirçi, Dəmirçilər, Dəmirçidaş, Temirçi, Baytemir, Şorlu Dəmirçi, Dəmirçili, Temürçə Zilgahı, Temürçü Qurar və s. kəndlərinin digər yaşayış məntəqələrinin də olması və əhalinin türk olması həmin faktı daha da gücləndirir.

Cənubi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimləri nəzərdən keçirərkən şahidi oluruq ki, onların demək olar ki,əksəriyyəti türk mənşəlidir və onların geniş yayılma arealları vardır. Bunun da səbəbi könüllü və məcburi miqrasiyalar, o cümlədən köçürmə və köçürülmə siyasətləri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. A.Axundov. Torpağın köşkündə tarixin izləri. Bakı, 1983-1363
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild. Bakı, 1999-4889.
3. Əhmədov T. Azərbaycanın paleotoponimiyası. Bakı, 1988,1319
4. Əhmədov E. Azərbaycan etnonimləri. Bakı, 2007, 1568

5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı. 2008
6. Bayramov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri və Qafqaz. Bakı. 2008. 405 s.
7. Cəlilov. F. Qədim türk etnonimləri (Qamət/Kimmer). AOP. Seplusu. Bakı, 1886.
8. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı 1999.
9. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2005, 485 s.
10. Əbdulqazi B. Şəcərəyi-tərqimə. Bakı. 2002. 194
11. Faruk, Sümər, Oğuzlar, Bakı 1992.
12. Hüseynzadə Ə. Müasir Azərbaycan toponimiyasında tayfa adları. Bakı, 1988
13. Xəliloğlu F. Folklor onomastikası. Bakı, 1998, 137
14. Qeybullayev Q. К.Этногенезу Азербайджана, Bakı 1991.
15. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, 1988.
16. Qumilyev L. Qədim türklər. Bakı, 1993
17. Мурзаев.Э. Словар народных географических терминов. Москва.1984
18. Савина В.И.Этнонимы в топонимии Ирана Опотаэтика Востока, Москва. 1980.
19. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı 1993. 301.
20. Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, 1997.
21. Cəfərsöylüv İ. Türk dillərinin teonim və etnonimləri, Bakı, 2010
22. İbrahimov T. Qaşqaylar. Bakı. 1988
23. Mollazadə S. Топохимия северных рошюков Азербайджана, Bakı 1979
24. Məşədiyev Q. Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları "məcmuə"sində (CMOMPIK) qeydə alınmış Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin tarixi- lingvistik təhlili Bakı. 1995
25. Vəlili M. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat) Bakı, 1993
26. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад.1988
27. Шорен И. Новые заметки по древней истории Кавказа и Новия обитателей. 1866. 501 с.

The linguistic analysis of the ethnotoponyms Bayat and Demirchi **Resume**

The territory of South Azerbaijan is one of the areas where different tribes live and become related. Research and descriptions show that most of the tribes and ethnic groups living in the area were of Turkish origin and are still Turks. Their language, anthropological features and traditions also give grounds to say so. The systematic, scientific study of ethnotoponyms of South Azerbaijan is very important to show that the Turks in that area have always been a local ethnos-people and to explain their role on the stage of history. Also, if you study any of the toponyms in the territory of South Azerbaijan, you will witness that they are of approximately ethnonymic origin. This shows that the study of ethnotoponyms there can lead to interesting scientific results. At the same time, we are witnessing that almost all ethnotoponyms registered in the area have interesting habitat features, which once again highlights the importance and significance of their study.

It is interesting that almost all ethnotoponyms registered in the territory of South Azerbaijan have an area. This is due to the migration of the ethnoses that naturally make them up, and from time to time they grow, divide and settle. The linear analysis of the ethnotoponyms Bayat and Demirchi also confirms the above.

Лингвистический анализ этнотопонимов Баят и Демирчи **Резюме**

Территория Южного Азербайджана является одной из областей, где живут и смешиваются разные племена. Исследования и описания показывают, что большинство племен и этнических групп, проживающих в этом районе, были турецкого происхождения. До сих пор на этой территории проживают тюркские народы. Их язык, антропологические особенности и традиции также дают основания говорить об этом.

Интересно, что почти все этнотопонимы, зарегистрированные на территории Южного Азербайджана, имеют свой ареал. Это связано с миграцией этносов, что естественным образом этому процессу. Время от времени они растут, разделяются и оседают. Лингвистический анализ этнотопонимов Баят и Демирчи в Южном Азербайджане также подтверждает вышесказанное.

Rəyçi: prof.F.Xəlilov

Göndərib: 03.07.2020

Qəbul edilib: 05.07.2020